

OSMANLI VE CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRK-UYGUR İLİŞKİLERİ ÜZERİNE(1861-1934)

Alimcan İNAYET*

Anadolu Türkleri ile Uygur Türklerinin siyasi ve kültür ilişkileri Osmanlı öncesine kadar gider. Uygurların Moğollarla birlikte Anadoluya gelip umumivali gibi önemli görevlerde buldukları, hatta Kayseri, Konya ve Karaman gibi bölgelere yerleştikleri. Osmanlı döneminde Fatih Sultan Melunel'in fermanlarını Uygurca yazdırdığı, Fatih'in sarayında Uygurca'nın öğrenildiği bilinmektedir¹. Burada o kadar eskiye gitmeden, mevcut belgeler ışığında, 19. ve 20. yüzyılda da devam eden bu ilişkiler üzerinde duracağız.

1. Osmanlı Döneminde Türk-Uygur İlişkileri

Osmanlıların Orta Asyadan daha ziyade Batıya özen gösterdikleri bir gerçektir. Ancak bu Osmanlıların Orta Asya ile hiç ilgilenmediği anlamına gelmez. Prof. Dr. Halil İnalçık'a göre, Osmanlılar'ın iki büyük ideali vardı. Birisi, Türklüğü dünyanın hakim milleti olarak yaşatmak; diğeri de hak tanıdığı din olan islam için savaşım Tanrının gaza vazifesini yerine getirmektir². Osmanlı İmparatorluğunun kurulduğu ilk dönemlerde Orta Asyada Timur Bey'in kurduğu güçlü bir devlet bulunuyordu. Doğu Türkistan da müslümanlığı kabul ederek Türkleşmiş olan Moğol kökenli hükümdarlar tarafından idare ediliyordu. 17. ve 18. yüzyıllarda ise Seyid olarak kabul edilen Hocalar iş başında idiler. Yani 19. yüzyılda Batı Türkistan Ruslar, Doğu Türkistan Çinliler tarafından işgal edilinceye kadar Orta Asya Türkleri kendi kendilerini idare ediyorlardı. Bu nedenlerle Orta Asya Osmanlıların öncelikli hedefi olmamıştır. Orta Asya Türkleri Rus ve Çin tehdidine mam/, kaldıklarında ise, Osmanlılar soydaş ve dindaşlarına ellerinden gelen yardımı esirgememişlerdir. Osmanlıların Kaşgar hükümdarı Atalık Gazi Yakup Bey Bedevlet'e gösterdikleri ilgi bunun en güzel örneğidir. Bilindiği üzere, 1864 - 1869 yılları arasında Yakup Bey Hoten, Kuça, Urumçi ve Tuifandaki yerel beylikleri oıladan kaldırıp merkezi Kaşgar olmak üzere bağımsız bir devlet kurmaya muvaffak olmuştu. Yakup Bey kurmuş olduğu bu devletin tanınması için 1870'te Osmanlı sultanı ve dönemin İslam halifesi Sultan Abdul'aziz

* Yrd. Doç. Dr.. E. Ü. Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

¹ A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderim Kitabevi, İstanbul, 1981, s. 381

² Prof. Dr. Halil İnalçık, Osmanlı Devrinde Türk Ordusu, *Türk KillürU*, sayı 375, 1994, s. 385

Han'a bir heyet göndererek kendinin İslam halifesine tabi olduğunu bildirmiş ve Doğu Türkistan'ın bağımsız İslam devleti olarak tanınmasını istemiştir³. Bundan çok memnun olan Sultan Abdul'aziz Han Yakup Bey'e " emir'ül müslimin" unvanını lütfetmiştir. Bunun üzerine, Yakup Bey camilerde Halife Sultan Abdul'aziz Han adına hutbe okutmuş ve parayı da Sultan Abdul'aziz Han'ın ismiyle bastırmıştır⁴. Osmanlı Devleti ayrıca Yakup Bey'e Hindistan üzerinden top, tüfek ve askeri eğitim için piyade, süvan ve topçu muallimleri Çerkez Yusuf, İsmail Hakkı Efendi, Zaman Bey'i göndermiştir⁵.

Bu olaydan önce de Osmanlılar İranlıların Doğu Türkistan müslümanlarını etkileri altına almaya yönelik çalışmalarına kayıtsız kalmamışlardı. Bununla ilgili şöyle bir kayıtlı bulunmaktadır: 18. yüzyıldan Önce Doğu Türkistandaki Çinli müslümanlar(Döngönlcr) suni (İmam Safi) mezhebine mensup idiler. 1780 yılında İranlı Magrup Şah adında bir şahıs Yerkent'e gelip şehirden beş kilometre uzağındaki Mıyşa köyüne yerleşmiş ve burada beş dönümlük bir arazi satın alarak bir tekke, bir medris ve bir cami yaptırmıştır. Bu zal burada çok sayıda Çinli müslümanı mürit olarak kabul etmiş ve onları gizli olarak şii mezhebine yönlendirmiştir⁶. Bunun üzerine, 1861 yılında Osmanlılardan da Gulam Mesum(Malisum) Han adında bir zat Yerkent'e gelerek şehrin güneybatısındaki Tirebağ Güze denen yerde tekke yaptırıp Çinli müslümanları müritliğe kabül etmiş ve onların tamamının tekrar sürü mezhebine dönmelerini sağlamıştır. O dönemde bu kişinin etki alanı o kadar genişlemiştir ki. Doğu Türkistan'ın Urumçi, Sancı ve Pokang gibi şehirlerinden, hatla Ningsia'dan pek çok Çinli müslüman bu zata gelip mürit olmuştur. Gulam Meşum han Hoca 1911 yılında vefat etmiş, onun faaliyetlerini oğlu Ömer Han Hoca devam ettirmiştir. Bugün de Çinli müslümanlar bu zatın mezarını ziyaret etmektedirler⁷.

Osmanlıların Doğu Türkistan müslüman Türklerine olan ilgisi bununla kalmamış, 1914 yılında Osmanlı paşalarından Talat Paşa Rodoslu Habibzade Ahmet Kemal İlkul'u Uygur Türklerinin eğitimi için Doğu Türkistan'a göndermiştir. Öğretmen olarak Kaşgar'a gelen İlkul burada Darülmüallimin-i İttihat adında bir öğretmen okulu açmış, bundan dolayı hapse atılmış ve 1920'de Türkiye'ye dönebilmiştir⁸. Ahmet Kemal İlkul'un Doğu Türkistanda gerçekleştirmiş olduğu eğitim reformu Uygur milli eğitim tarihinde yeni sayfa açmıştır. Ahmet Kemal İlkul Doğu Türkistan'a gönderilmeden Önce de orada şuurulu Uygur Türklerinin Osmanlı devletinden davet ettikleri öğretmenler görev yapmışlardı. 1880 ve 1910 yıllarında iki defa Atuş'ta Hüseyin Bay, Bavudun Bay gibi kişilerin Osmanlı devletinden davet edip

³ Mehmet Emül Buğra, *Şerhi Türkistan Tarihi*, s. 336

⁴ a. g. e.. s. 336

⁵ Mehmed Atif. *Kaşgar Tarihi*, Hazırlayanlar: Prof. Dr. İsmail Aka, Vehpi Günay, Cahit Teki, Kırıkkale, 1998, 5. 296

⁶ *Şincang Tarih Materyalliri (25)*, Şincang Helk Neşriyatı, 1988, Urumçi. s. 417

⁷ *Şincang Tarih K4ateriyaUiri(25)*, ss. 418-419

⁸ Ahmet Kemal İlkul, *Çin-Türkistan Hatıraları*, Hazırlayan: Dr. Yusuf Gedikli, Ötüklai, 1997, s. 17

getirdikleri öğretmenler okul açmış ve bu okulda dil, edebiyat, matematik, tarih ve coğrafya gibi dersleri okutmuşlardır. Ayrıca okulda cimnastik, puttop(futbol) gibi spor faaliyetlerinin yanısıra, askeri eğitim de verilmiştir⁹. Uygur Türkleri bir taraftan Osmanlılardan öğretmen isterlerken, bir taraftan da çocuklarını eğitim için İstanbul'a göndermekleyletiler. Mesela, 1900'h yılların başlangıcında Kulca'da, bazı zengin kimseler kendi çocuklarını ve yakınlarını tahsil için İstanbul'a göndermişlerdir. Bu gençler İstanbul'da eğilimini tamamladıktan sonra Kulca'da okul açıp 100 kişiyi yetiştirmişlerdir¹⁰. Dr. İktil Kurban'm naklettiği Burhan Şehidi'ye ait bir bilgiye göre, Yang Zengxin döneminde İli'de Türkiyeliler çoktu. Mesut Sabri Baykırzu bu kişilerle birlikte okul açmış, öğrencilerine Türkiye şarkısı söyletmiştir¹¹. Bilindiği gibi, Mesut Sabri Baykırzu 1904 - 1915 yılları arasında İstanbul'da eğitim görmüş ve 1947'de Doğu Türkistan'ın cumhurbaşkanı olmuştur¹². Yani Osmanlıların Doğu Türkistan milli eğitiminin geliştirilmesinde çok önemli rolü olmuştur.

Osmanlı paşalarından Enver Paşa tarafından kurulan Umur-ı Şarkiyeye (Doğu İşleri) teşkilatının 1914 tarihinde Adil Hikmet Bey, Kuşçubaşı Selim Sami Bey, Hüseyin Emrullah(Barkan) Bey, Hüseyin Bey ve İbrâhîm(Haklıer) Bey olmak üzere beş kişiyi Orta Asya Türklerini eğitime ve örgütleme amacıyla bölgeye göndermesi daha da dikkat çekicidir. Bu kişiler Hindistan üzerinden Doğu Türkistan'a ve diğer Orta Asya ülkelerine ulaşmış ve oralarda faaliyet göstermişlerdir¹³.

Osmanlıların çok yakından ilgilendikleri Doğu Türkistan Türkleri de bunca ilgiye duyarsız kalmamışlardır. Osmanlı devleti Balkan savaşımdan yenik çıkınca İstanbul yaralı asker ve Balkanlardan göç eden insanlarla dolmuştu. Osmanlı devletinin bu ağır günlerinde Doğu Türkistan Türkleri de işgal altında bulunmalarına rağmen İstanbul'a yardım göndermişlerdir. Tatar gazeteci yazan Fatih Kerimi'nin 1913'te Orenburg'da basılan "İstanbul Mektupları"¹⁴ adlı kitabına göre, bir Çin müslümanı (Kulcalı) Meklebi-i Sultani binasındaki Alman "Salebi-ahmer"(Kızılhaç) hastanesinde yaralılara hizmet etmiştir¹⁵. Yine aynı kitaba göre, Kaşgar müslümanlarından Hilal-i Ahmer (Kızılay) yararına beş bin sum para gelmiştir¹⁵.

Bunlar Osmanlıların Doğu Türkistan Türklerine olan ilgisini, Doğu Türkistan Türklerinin de Osmanlılara olan manevi bağlarını gösteren belgelerdir.

2. Cumhuriyet Döneminde Türk-Uygur İlişkileri

⁹ Seyfettin Azizi, *Ömür Dastanhn (Hatıralar 1)*, Milletler Neşriyatı, Pekin, 1990, ss. 144-145

¹⁰ *Şıncang Tarih Materyaliri(25)*, ss. 372-373

¹¹ Dr. İktil Kurban, *Şarki Türkistan Cumhuriyeti(1944-1949)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992, s. 82

¹² Andrew D. W. Forbes, *a. g. e.*, s. 460

¹³ Atı il Hikmet Bey, *Asya 'da Beş Türk*, Hazırlayan: Dr. Yusuf Gedikli, Ötüken, 1998, ss. 13 - 24

¹⁴ Fatih Kerimi, *İstanbul Mektupları*, Orenburg, 1913, s. 55

¹⁵ *a.g. e.*, s. 113

Anadolu Türkleriyle Doğu Türkistan Türkleri arasındaki ilişkiler cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Bilindiği gibi, Doğu Türkistanda Çin yönelimine karşı başlayan ayaklanmalar sonucunda 12 Kasım 1933 tarihinde Kaşgarda "Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti" adı altında bir devlet kurulmuştu. Bu devletin hükümet ve ordu teşkilatının oluşturulmasında Türkiyeden giden İzmirli Dr. Mustafa Kentli Ali Bey ve Harbiyeden Mahmud Nedim beylerin büyük rolü vardır. Adı geçen şahıslar Kasım 1933'te Doğu Türkistan İslam Cumhuriyetine müsteşar olarak Kaşgar'a gönderilmişlerdir¹⁶. Bu kişiler Doğu Türkistan İslam Cumhuriyetinin başbakanı Sabit Damolla ile birlikte iş gördüler ve Şarki Türkistan hareketine bir şekil vermek islediler¹⁷. Ayrıca Sovyetler Birliğinden gelen Sellvaldican, Sullanbek, Belıram Efendi ve Sofizade gibi kişilerle birlikte Doğu Türkistan Türk İslam Cumhuriyetinin hükümet ve ordu teşkilatının düzenlenmesine yardım etmişlerdir¹⁸. Yeni kumlan bağımsız Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti hükümeti Dışişleri bakanı Kasını Hacı'yı devlet mektubuyla birlikte Türkiye cumhuriyeti başta olmak üzere Afganistan, İran, Amerika, İngiltere, Japonya, Almanya, Fransa ve İtalya gibi ülkelere göndermiş ve bu ülkelerden Doğu Türkistan İslam Cumhuriyetini tanımalarını ve yardım etmelerini istemiştir¹⁹. Doğu Türkistanda kurulmuş olan bu yeni devletle ilgili haberler Türk basınında sevgiyle karşılanmış ve geniş yer almıştır²⁰. Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin dönemin Ankara hükümetine gönderdiği bir mesajında " Yeni bağımsızlığa kavuşmuş Doğu Türkistan'ın mavi bayrağından sevgili Türkiye'nin al bayrağına selam olsun" ifadesi kullanılmıştır²¹. Ancak Rus engeli nedeniyle Türkiye Doğu Türkistan'a maddi yardımda bulunamamıştır.

Daha da ilginç olan odur ki İzmirli Dr. Mustafa Kentli Ali Bey, Mahmud Nedim beyler Doğu Türkistan'a gitmeden önce de Urumçi'de iki İstanbullu Türk bulunuyordu. Bu kişiler 1931 yılında Kansu'ya giderek Çinli müslüman komutanı Ma Zhongying ile tanışmış ve bunlardan Kemal Kaya Efendi Ma Zhongying'in genel kurmay başkanı olmuştur. Ma Zhongying Kemal Kaya Efendi'nin tavsiyesiyle Doğu Türkistan'a girmiştir²². Kemal Kaya Efendi'nin Ma'yı Doğu Türkistan'a girmeye teşebbüs etmesinin asıl amacı, büyük ihtimalle Doğu Türkistan'da bağımsız bir müslüman Türk devletinin kurulma sürecine hız kazandırmaktı. Ancak böyle bir amaçla Doğu Türkistan'a sokulan Ma Zhongying ordusu Uygur Türklerinin bağımsızlık mücadelesinde büyük bir baş belası olmuştur. Uygur Türkleri Diktatör Şeng Şisey ordusuyla savaşacak yerde Ma'nın ordusuyla savaşmak zorunda

¹⁶ Andrew D.W. Forbes, *Doğu Türkistan Harp Beyleri*, Çeviren: Enver Can. Bayrak Yayıncılık-Malbaacılık San. ve Ltd. Şti, İstanbul, 1991, s. 202

¹⁷ Zeki Validi Togan, *1929 - 1940 Seneleri Arasında Türkistan Vaziyeti*, İstanbul- Türkiye Basımevi, 1940, s. 24

¹⁸ Seyfettin Azizi, *a. g. e.*, ss. 305 - 306

¹⁹ Seyfettin Azizi, *a. g. e.*, s. 306

²⁰ Andrew, D. W. Forbes, *o. g. e.*, s. 203

²¹ Andrew, D. W. Forbes, *a. g. e.*, s. 203

²² Andrew, D. W. Forbes. *a. g. e.*, ss. 95-98

kalmışlardır. Kemal Kaya Efendinin kimliği hakkında farklı görüşler mevcuttur. Andrew D. W. Forbes'in anılan kitabına göre, Kemal Kaya Efendi'nin Sovyet ajanı olduğu hakkında söylentiler bulunmaktadır. Ancak onun 1934'te Sovyet taraftarı birlikler tarafından yakalanıp Urumçiye gönderildiği hakkındaki bilgi yukarıdaki söylentiye yalanlamaktadır. Seyfettin Azizi'nin hatıralarındaki bilgiye göre, Kemal Kaya Efendi Türkiyedeki devrimden sonra Japonya'ya kaçmış. Japonya onu Ma Zhongying'e askeri müsteşar olarak göndermiştir²³. Yani, Azizi'ye göre, Kemal Kaya Efendi Japonya'nın casusudur²⁴. Daha sonra o Şeng Şisey'ın eline geçmiş ve hapisanede vefat etmiştir²⁵. Kemal Kaya Efendi'nin Ma Zhongying'in Doğu Türkis tında gerçekleştirdiği katliamlarda yer alıp almadığı hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Cumhuriyet döneminde de Türk-Uygur ilişkileri eğitim alanında devam etmiştir. 1934 yılında Şeng Şisey hükümetinin başkan yardımcısı olan Hoca Niyaz Hacı'nın meşhur komutanı Malmüt Şı Cang(Albay) başta Macid'ın Efendi olmak üzere Türkiyeden gelen 12 kişiyle eğitim seferberliğini başlatmıştır²⁶. Bu kişilerin çağdaş Uygur eğitiminde oynadıkları rolü bugün de Uygur Türkleri tarafından şükranla anılmaktadır. Onların içerisinde yer alan Mehmet Emin Tevfik Efendi'nin ilginç hikayesi bulunmaktadır. O aslen Uygur olup gençken bilim aşkıyla önce Taşkent'e gelip çalışarak okur, orada orta tahsilini bitirdikten sonra yüksek tahsil görmeye çalışır, ancak geçim sıkıntısı nedeniyle eğitimini devam ettiremez, sonra Kara Deüz'e gelip bir Türk gemiciyle tanışarak onunla birlikte Türkiyeye gelir. Türkiyede epey zorlanır, ancak sonra bir lokanta sahibi onun tambur çaldığını görünce lokantasında tambur çalmasını ister. Böylece Mehmet Emin Tevfik Efendi bir lokantada Kaşgardan beraberinde getirdiği tamburu çalıp şarkı söyleyerek geçimini sağlar. Bu sırada yavaş yavaş Türk sanatçılarıyla da tanışır, bir yıl sonra lokanta sahibi onu bir yöneticikle tanıştır, o yöneticinin yardımıyla bir okula girer. Mehmet Emin Tevfik Efendi okulda çok iyi okur, sonra Gençler Birliği teşkilatına ve faaliyete aktif biçimde katılır ve belirli çevre edinir. Bir gün bir toplantıda konuşmaya davet edilir, fakat Mehmet Emin Efendi konuşma yerine tamburunu çalıp şarkı söyler. Kalabalık onu coşkulu bir şekilde alkışlar, ondan sonra Mehmet Emin Tevfik Efendi Uygur sanatçısı diye tanınır. Doğu Türkistan'da ayaklanmalar başladıktan sonra o memleketine dönmek ister, gençler birliği teşkilatı onu bir kaç kişiyle Doğu Türkistan'a gönderir²⁷. Mehmet Emin Tevfik Efendi Doğu Türkistan'a döndükten sonra yukarıda sözünü ettiğimiz gibi, çağdaş Uygur eğitiminin başlatılmasına öncülük etmiştir. O 6 ay içerisinde dönemin ihtiyacı için 60 öğretmen öğretmeni yetiştirmiş, 24 köyde 24 okul açmıştır. O ayrıca

²³ Seyfettin Azizi, *a. g. e...* s. 330

²⁴ Seyfettin Azizi, *a. g. e.,* s. 341

²⁵ Seyfettin Azizi, *a. g. e.,* s. 330

²⁶ Seyfettin Azizi, *a. g. e.,* ss. 396 -397

²⁷ Seyfettin Azizi, *a. g. e.,* ss. 397 - 399

öğrencilerden oluşan bir izci grubu kurmuştur²⁸. Bu izci grubunun yapısı Türkiyedekiyle aynıdır.

Sonuç itibariyle, bütün bunlar Türk-Uygur ilişkilerinin Osmanlı döneminde olduğu gibi, cumhuriyet döneminde de sıcak bir şekilde devam ettiğini gösterir. Üstelik söz konusu ilişkiler Büyük Atatürk'ün dönemine rastlamaktadır. Dr. Mustafa Kentli Ali Bey ve Harbiyeden Mahnuud Nedim Beylerin Doğu Türkistan'a Atatürk'ün bilgisi haricinde gitmiş olmaları mümkün değildir. Bu da aynı zamanda Atatürk'ün ne denli ileri görüşlü büyük önder olduğunu göstermektedir.

²⁸ Seyfettin Azizi, *a. g. e.*, s. 4Ü4